

Η Μονή Σινά από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα

Αναστασία Δρανδάκη

Η Μονή του Σινά κτίστηκε στο χώρο της Βάτου, εκεί όπου ο Μωυσής άκουσε τη φωνή του Κυρίου και πλησίασε ανυπόδητος, σύμφωνα με τις θεϊκές εντολές, τη βάτο που φλεγόταν αλλά δεν καιγόταν – μια προεικόνιση της Θεοτόκου που συμβολίζει το μυστήριο της ενσάρκωσης.¹ Το Σινά, ως θεοβάδιστο όρος, αποτέλεσε από τις απαρχές της εξάπλωσης του χριστιανισμού κατεξοχήν *locus sanctus*, τόπο θεοφάνειας, που από τη θέση του αντλεί την ιερότητα και τη σημασία του ως προσκύνημα, δίπλα στα άλλα μεγάλα προσκυνήματα των Αγίων Τόπων. Παρά την απομακρυσμένη γεωγραφική του θέση και τις δυσκολίες πρόσβασης, ήδη από τον 4ο αιώνα, όταν ακόμη στην περιοχή δεν υπήρχαν παρά κελιά ερημιτών, μας έχουν σωθεί μαρτυρίες προσκυνητών που έρχονταν για να επισκεφθούν τον ιερό χώρο.² Προς τιμήν της Παναγίας, όπως ήταν φυσικό, ανεγέρθηκε από τον Ιουστινιανό, στα χρόνια 548-65, το μεγαλοπρεπές, οχυρό μοναστηριακό συγκρότημα που διατηρείται μέχρι σήμερα.

Τον 7ο αιώνα η περιοχή όπου είχε κτιστεί η Μονή της Θεοτόκου της Βάτου κατακτήθηκε από τους Άραβες. Ωστόσο, παρά τις δυσκολίες, οι μουσουλμάνοι σεβάστηκαν τη Μονή.³

Η αδιάσπαστη συνέχεια των βυζαντινών εικόνων, από τον 6ο αιώνα έως τις μέρες μας, που συνθέτουν τη μοναδική στον κόσμο συλλογή του Σινά, τεκμηριώνει την αδιάκοπη παρουσία των μοναχών οι οποίοι προέρχονταν από διαφορετικούς λαούς και περιοχές του χριστιανικού κόσμου. Αν και το πρώτο αυθεντικό ισλαμικό έγγραφο που σώζεται και παραχωρεί προνόμια στο μοναστήρι του Σινά είναι φατιμιδικό, του 12ου αιώνα,⁴ η προστασία που απολάμβανε η Μονή αποδίδεται, σύμφωνα με την παράδοση, σε έναν αχτιναμέ, έγγραφο προστασίας που είχε εξασφαλίσει η Μονή από τον ίδιο τον προφήτη Μωάμεθ. Σε κάθε περίπτωση το βέβαιο είναι ότι οι μουσουλμάνοι, που αναγνωρίζουν τον Μωυσή ως προφήτη, τιμούσαν το προσκύνημα της Βάτου (εικ. 2.1).⁵ Ιδιαίτερα στενές ήταν πάντα οι σχέσεις της Μονής με τους βεδουίνους του Σινά, οι οποίοι την περιέβαλλαν με μεγάλο σεβασμό, ενώ αντιστοίχως οι μοναχοί ενίσχυαν τους δεσμούς αυτούς με αγαθοεργίες. Στις αρχές του 11ου αιώνα, πιθανότατα, κτίστηκε εντός των τειχών της Μονής το τζαμί που και σήμερα σώζεται. Η ανέγερσή του αποδίδεται από την παράδοση στην επιτυχή προσπάθεια των

Εικ. 2.1. Εικόνα με τον Μωυσή και σκηνές του βίου του, αρχές 13ου αιώνα. Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά, Αίγυπτος.

Φωτογραφία: Σπύρος Παναγιωτόπουλος

Fig. 2.1. Icon with Moses and scenes from his life, early 13th century.

The Holy Monastery of Saint Catherine, Sinai, Egypt.

μοναχών να σώσουν τη Μονή από τον χαλίφη Αλ Χακίμ που είχε αποφασίσει την καταστροφή των χριστιανικών ναών της περιοχής. Την ίδια περίοδο κτίζονται στην ευρύτερη περιοχή και άλλα τζαμιά, τα οποία απευθύνονταν κατά κύριο λόγο στους προσκυνητές και τους εμπόρους που διέσχιζαν τη χερσόνησο.⁶ Το Σινά το επισκέπτονταν μουσουλμάνοι προσκυνητές στη διαδρομή της επιστροφής τους από τη Μέκκα, καθώς αποτελούσε γι' αυτούς δευτερεύον προσκύνημα.⁷

Η περίοδος από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα, στην οποία είναι αφιερωμένη αυτή η έκθεση, έχει ξεχωριστή σημασία για το Σινά, γιατί σηματοδοτείται από τις σταυροφορίες και την έλευση και εγκατάσταση των χριστιανών της Δύσης στην περιοχή. Νέα κέντρα εξουσίας δημιουργήθηκαν σε άμεση γειτνίαση με το Σινά και η δυναμική εισβολή των σταυροφόρων στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου διαμόρφωσε νέα δεδομένα, που επηρέασαν αποφασιστικά και την ιστορία της Μονής. Η γεωγραφική της θέση τον 12ο αιώνα βρισκόταν στο κέντρο του θεάτρου των πολεμικών επιχειρήσεων ανάμεσα στο σταυροφορικό βασίλειο της Ιερουσαλήμ και τη φατιμίδικη Αίγυπτο. Η επιβίωση της μοναστικής κοινότητας βασιζόταν συχνά σε λεπτούς χειρισμούς, στη διάκριση με την οποία αντιμετώπιζε η Μονή τους εμπλεκόμενους. Χαρακτηριστικό είναι ένα επεισόδιο που παραδίδει ο Αλβέρτος του Άαχεν: ο βασιλιάς της Ιερουσαλήμ Βαλδουίνος Α', στη διάρκεια μιας πολεμικής επιχείρησης στην Άκαμπα το 1115-16, θέλησε να επισκεφθεί το Σινά, αλλά ο ηγούμενος τον παρακάλεσε να μην πραγματοποιήσει την επίσκεψη από φόβο μήπως προξενήσει αντίποινα εναντίον τους από τους φατιμίδες.⁸ Αυτή η προσεκτική τακτική φαίνεται ότι απέδωσε, γιατί το 1134 εκδόθηκε φερμάνι από τον φατιμίδα χαλίφη Αλ Χαφίζ (1132-49), που ανανέωνε τα προνόμια της Μονής.⁹

Ωστόσο, στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα η κατάσταση άλλαξε, καθώς σταδιακά ισχυροποιήθηκε η παρουσία των Φράγκων στην περιοχή και αντιστοίχως αποδυναμώθηκαν οι φατιμίδες. Ως προς τις σχέσεις της Μονής με την καθολική εκκλησία, που ανέπτυξε τη δομή της στις σταυροφορικές περιοχές, είναι χαρακτηριστικό ένα σιναϊτικό δίπτυχο που χρονολογείται γύρω στο 1166. Σύμφωνα με αυτό, ο κλήρος στη Μονή Σινά μνημόνευε, όχι τους Λατίνους πατριάρχες Ιεροσολύμων και Αντιοχείας ή τον πάπα της Ρώμης, αλλά τους αντίστοιχους Έλληνες τιτουλάριους και τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλε-

ως.¹⁰ Επομένως, παρά τη μακράιωνη πολιτική απόσπαση της γεωγραφικής περιοχής του Σινά από τη βυζαντινή επικράτεια, η μοναστική κοινότητα εξακολουθούσε να αυτοπροσδιορίζεται ως κομμάτι της ελληνορθόδοξης κοινότητας.

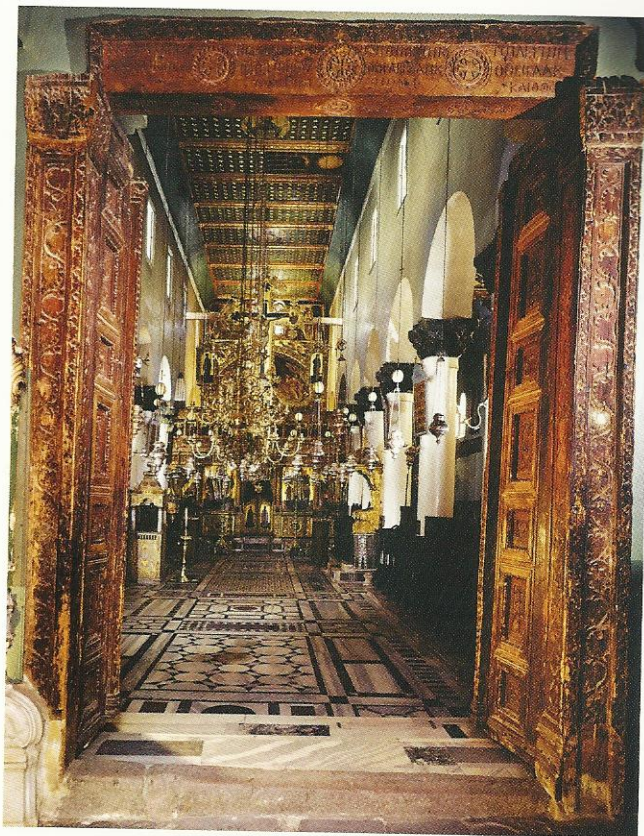
Η ύπαρξη των σταυροφορικών κρατών έδωσε νέα ώθηση στην έλευση δυτικών προσκυνητών στη Μονή. Για τους προσκυνητές αυτούς ισχυρός πόλος έλξης, δίπλα στη Βάτο και την Αγία Κορυφή, αναδεικνύεται και το λείψανο της αγίας Αικατερίνης, το οποίο βρισκόταν στο Σινά και μεταφέρθηκε από τους μοναχούς μέσα στο καθολικό.¹¹ Η σύνδεση της Αλεξανδρινής αγίας Αικατερίνης με την περιοχή του Σινά τεκμηριώνεται από το βίο της, σύμφωνα με τον οποίο, μετά τον αποκεφαλισμό της από τον Μαξέντιο, άγγελιοι μετέφεραν το σώμα της στο Σινά. Η διήγηση αυτή ήταν γνωστή στους Βυζαντινούς –το επεισόδιο εντάσσεται στο βίο της αγίας από τον Συμεών τον Μεταφραστή (10ος αιώνας)– αλλά περιλαμβάνεται επίσης σε βίους της αγίας Αικατερίνης που από τον 9ο αιώνα διαδόθηκαν στη Δύση.¹² Ο σεβασμός που απολάμβανε η αγία στη δυτική Ευρώπη γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη από το πρώτο μισό του 11ου αιώνα, κυρίως στη Νορμανδία, όταν, γύρω στο 1030, λείψανά της μεταφέρθηκαν στη Ρουέν.¹³ Γύρω από τα λείψανα αυτά δημιουργήθηκε ένα σημαντικό προσκύνημα και συγγράφηκαν συλλογές θαυμάτων. Οι σχέσεις της Νορμανδίας με τη Μονή του Σινά ήταν όπως φαίνεται αρκετά στενές, αφού γνωρίζουμε ότι οι δούκες της Νορμανδίας, ήδη στις αρχές του 11ου αιώνα πρόσφεραν ετήσια οικονομική ενίσχυση στη Μονή.¹⁴ Η ευλάβεια προς την αγία διαδόθηκε την ίδια περίπου εποχή και στην Αγγλία, όπου αναπτύχθηκε ακόμη περισσότερο μετά τη νορμανδική κατάληψη, ενώ είχε εξαπλωθεί και στην υπόλοιπη Ευρώπη.¹⁵

Δεν είναι γνωστό από τις πηγές πότε ακριβώς το σκήνωμα της αγίας, που είχε με θαυματουργό τρόπο ταφεί σε βουνοκορφή του Σινά, μεταφέρθηκε στην ίδια τη Μονή. Σύμφωνα με τις δυτικές πηγές του 11ου αιώνα,¹⁶ το σκήνωμα βρισκόταν αρχικά σε ναό εκτός της Μονής, αλλά οι Σιναϊτες μοναχοί είχαν την ευθύνη του και περιουτέλλεγαν κάθε βδομάδα το μύρο που ανάβλυζε από αυτό.¹⁷ Δύο ενδιαφέρουσες πηγές του 12ου αιώνα, μας δίνουν πρόσθετες πληροφορίες. Η πρώτη εντοπίζεται σε μια επιστολή του Gui de Blonde, μοναχού του Grandmont (στην περιοχή της Λυόν), η οποία χρονολογείται γύρω στα μέσα του 12ου αιώνα.¹⁸ Ο Gui με την επιστολή του

πιστοποιεί την αυθεντικότητα μιας σημαντικής σειράς λειψάνων που ο ίδιος έφερε από τους Αγίους Τόπους και εν συνεχεία δώρισε σε ναούς της περιοχής του Limousin. Μεταξύ άλλων, καταγράφει και μύρο της αγίας Αικατερίνης, το οποίο του έδωσε ο αρχιεπίσκοπος του Όρους Σινά.¹⁹ Από την επιστολή του Gui, εφόσον τα στοιχεία που δίνει είναι αξιόπιστα,²⁰ συνάγεται ότι το λείψανο της αγίας, από όπου ανάβλυζε το μύρο, ήταν ήδη προσιτό στα μέσα του 12ου αιώνα, η διαχείρισή του ήταν στη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου Σινά και βρισκόταν σε χώρο ο οποίος επέτρεπε την αξιοποίησή του προς όφελος των προσκυνητών. Μια δεύτερη μαρτυρία προέρχεται από τον Philip de Milly, μεγάλο μάγιστρο των Ναϊτών και άρχοντα του σταυροφορικού Μοντρεάλ (1161-69), ο οποίος επισκέφτηκε το Σινά και απέκτησε λείψανο της αγίας, αφού έπεισε τον ηγούμενο της Μονής να του ανοίξει τη λάρνακα.²¹ Η μεγάλη ζήτηση των λειψάνων της αγίας Αικατερίνης από δυτικούς τεκμηριώνεται και από τη μαρτυρία του Γερμανού προσκυνητή Thietmar (1217) που αναφέρει παλαιότερη απόπειρα αρπαγής όλου του σκηνώματος, η οποία όμως απετράπη με θαυματουργικό τρόπο και το λείψανο παρέμεινε στο Σινά.²²

Όπως διαπιστώνει η Nancy Patterson Šenčenko, η πρώτη σαφής αναφορά για την παρουσία της λάρνακας με το σκήνωμα της αγίας μέσα στο καθολικό περιλαμβάνεται στο τυπικό της Μονής Σινά που συντάχθηκε το 1214 από τον ηγούμενο Συμεών.²³ Από το κείμενο του τυπικού πληροφορούμαστε ότι η λάρνακα, που βρισκόταν μέσα στο καθολικό, συγκαταλεγόταν στα ιερά σημεία του ναού, μπροστά στα οποία οι μοναχοί σταματούσαν και έψαλλαν κατά την πανηγυρική εορτή του «μεγάλου και θεόπτη» Μωυσή.²⁴ Συγχρόνως όμως, από το ίδιο κείμενο τεκμηριώνεται ότι η αγία Αικατερίνη δεν είχε ακόμη την ξεχωριστή θέση που εν συνεχεία απέκτησε για τη μοναστική κοινότητα.²⁵

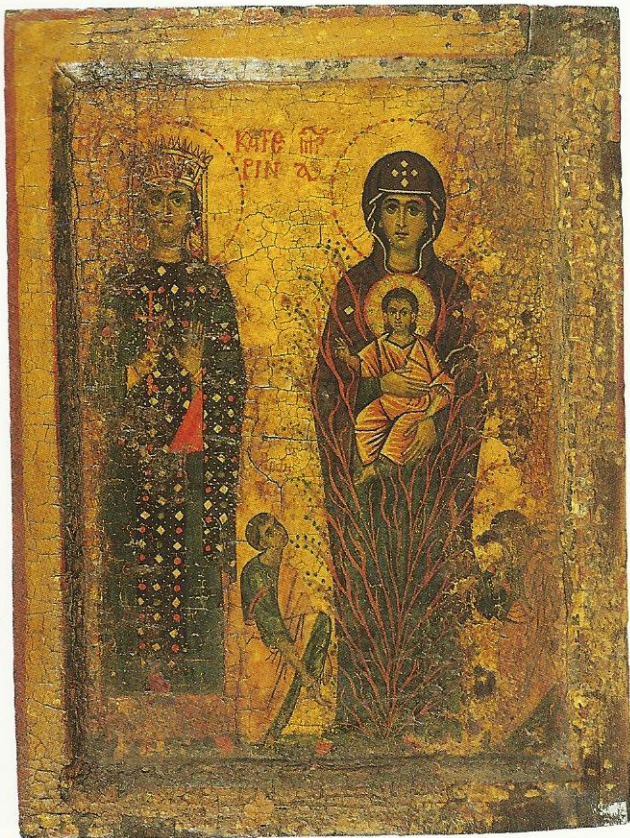
Νέα τομή για την ιστορία της Μονής, όπως και όλης της ανατολικής Μεσογείου, αποτέλεσε η τέταρτη σταυροφορία που το 1204 οδήγησε στην κατάλυση του βυζαντινού κράτους και στην κατάληψη των περιοχών του από Λατίνους. Οι νέες πολιτικές συνθήκες επέβαλαν την επαναδιαπραγμάτευση της θέσης και των προνομίων της Μονής Σινά. Η επιβίωση της Μονής ήταν άμεσα εξαρτημένη από τις προσόδους που της απέφεραν τα μετόχια που διέθετε σε περιοχές οι οποίες είχαν

Εικ. 2.2. Οι μεσαιές θύρες που οδηγούν στον κυρίως ναό του καθολικού, 6ος αιώνας. Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά, Αίγυπτος. Φωτογραφία: Σπύρος Παναγιωτόπουλος

Fig. 2.2. The central doors leading into the nave of the katholikon, 6th century. The Holy Monastery of Saint Catherine, Sinai, Egypt.

Photo: Spyros Panayiotopoulos

Εικ. 2.3. Εικόνα με την αγία Αικατερίνη, τη Θεοτόκο της Βάτου και τον Μωυσή, δεύτερο μισό 13ου αιώνα. Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά, Αίγυπτος. Φωτογραφία: Σπύρος Παναγιωτόπουλος

Fig 2.3. Icon with Saint Catherine, the Virgin of the Bush and Moses, second half of the 13th century. The Holy Monastery of Saint Catherine, Sinai, Egypt. Photo: Spyros Panayiotopoulos

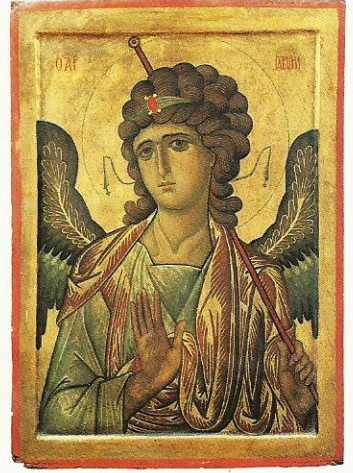
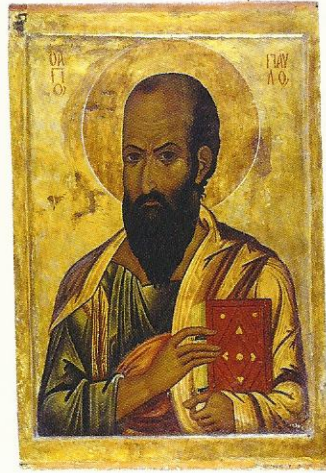
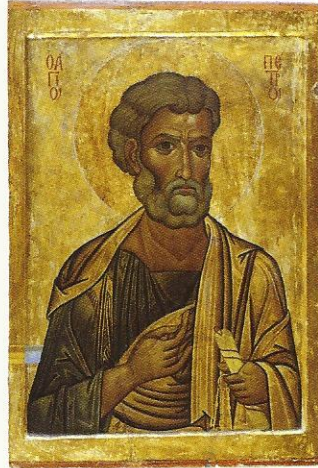
πλέον περιέλθει υπό λατινοκρατούμενο καθεστώς. Για την προστασία των συμφερόντων της Μονής, στις αρχές του 13ου αιώνα ο ίδιος δραστήριος ηγούμενος του Σινά, ο Συμεών, ταξίδεψε στη Βενετία και τη Ρώμη, όπου εξασφάλισε για τη Μονή την προστασία του πάπα Ονώριου Γ'. Η θετική ανταπόκριση της Ρωμαιοκαθολικής έδρας αποκτά ίσως ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον, γιατί συμπίπτει χρονικά με μια σοβαρή επιδείνωση στις σχέσεις καθολικών και ορθοδόξων στην ευρύτερη περιοχή, η οποία ωστόσο δεν έθιξε το Σινά, το οποίο απολάμβανε ήδη μεγάλης φήμης και σεβασμού στη Δύση. Είναι χαρακτηριστικό ότι η θετική ανταπόκριση του πάπα στα αιτήματα του Συμεών δεν έθετε ως όρο τη ρητή αναγνώριση των πρωτείων του πάπα ή την υιοθέτηση του καθολικού τελετουργικού. Όπως έχει παρατηρηθεί, η προσέγγιση διευκολύνθηκε ίσως από το γεγονός ότι η αρχιεπισκοπή του Σινά δεν είχε δυτικό ποίμνιο, ούτε υπήρχε στην περιοχή δικαιοδοσίας της λατινικός κλήρος, ώστε να δημιουργούνται τριβές.²⁶ Εξάλλου, όπως υποδεικνύουν ευκρινώς οι πηγές, οι δυτικοί επισκέπτες ήταν ευπρόσδεκτοι στη Μονή.²⁷ Το κύρος και η φήμη του μοναστηριού, που θεμελιώθηκαν στην ιερότητα του χώρου και την παρουσία του λειψάνου της αγίας Αικατερίνης, εξαπλώθηκαν χάρη στην ανεκτικότητα της μοναστικής κοινότητας, χωρίς ωστόσο να αλλοιωθεί η ορθόδοξη ταυτότητα της Μονής.

Από το 1217 και μετά σώζονται πολυάριθμες παπικές βούλες, τις οποίες εξέδωσαν ο Ονώριος Γ' και οι διάδοχοί του, για να διασφαλιστούν οι κτήσεις και τα μετόχια της Μονής.²⁸ Τα έγγραφα αυτά είναι εξαιρετικά πολύτιμα, γιατί περιλαμβάνουν τον κατάλογο των περιουσιακών στοιχείων του Σινά σε όλες τις λατινοκρατούμενες περιοχές. Η επιβεβαίωση της ύπαρξης σιναϊτικών κτημάτων, καταστημάτων, ξενώνων και μοναστηριών στην Αντιόχεια, το Μοντρεάλ, το Κεράκ, τη Λαττάκεια, την Ιερουσαλήμ, την Άκρα, την Κρήτη και την Κύπρο τεκμηριώνουν το κύρος και τη σημασία της Μονής. Συγχρόνως, ανοίγουν νέες πιθανότητες ερμηνείας για τους δρόμους μέσα από τους οποίους έφταναν στη Μονή, όχι μόνο προσκυνητές, αλλά και εικόνες που προδίδουν ποικίλο καλλιτεχνικό περιβάλλον. Ιδιαίτερη σημασία έχει, φερ' ειπείν, η ύπαρξη μιας σιναϊτικής Μονής της Αγίας Αικατερίνης που βρισκόταν στην Άκρα, το πιο σημαντικό λιμάνι και το μεγαλύτερο σταυροφορικό καλλιτεχνικό κέντρο του 13ου αιώνα, με το οποίο συνδέονται πλήθος

εικόνες που βρίσκονται στο Σινά (αρ. κατ. 6-24).²⁹ Ενδεικτικό επίσης του σεβασμού που ενέπνεε και της παπικής προστασίας που απολάμβανε η Μονή είναι το γεγονός ότι με τις παπικές βούλες του Ονώριου Γ' και των διαδόχων του παραχωρείται στο Σινά η κωνσταντινουπολίτικη Μονή του Αγίου Γεωργίου στα Μάγγανα, ένα από τα σημαντικότερα μοναστικά ιδρύματα της λατινοκρατούμενης τότε βασιλεύουσας.³⁰

Από τον 13ο αιώνα αυξάνεται, όπως είναι φυσικό, η ροή των δυτικών προσκυνητών που έφταναν στο Σινά και πληθαίνουν οι σωζόμενες μαρτυρίες τους που αναφέρονται στη Μονή και το λείψανο της αγίας Αικατερίνης. Μάλιστα, ο σεβασμός που τους ενέπνεε η αγία ήταν τέτοιος ώστε σταδιακά άρχισαν να αναφέρουν την ίδια τη Μονή ως Αγία Αικατερίνη. Ωστόσο, η επίσημη μετονομασία θα πρέπει να έγινε πολύ αργότερα.³¹ Είναι ενδεικτικό ότι οι παπικές βούλες που απευθύνονται στον επίσκοπο και τους μοναχούς του Σινά εξακολουθούν ως τα μέσα του 15ου αιώνα να αναφέρουν τη Μονή στο όνομα της Θεοτόκου,³² ενώ το 1517, ο πάπας Λέων Ι' απευθύνεται πλέον στο "monasterii S. Catherinae Montis Synay ordinis S. Basili".³³ Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι πολύ νωρίτερα, το 1328, ο πάπας Ιωάννης ο ΚΒ' σε βούλα που απηύθηνε, όχι προς το ίδιο το Σινά αλλά προς τους προσκυνητές, μνημονεύει την «ecclesia monasterii S. Catherinae in Monte Synay». Φαίνεται λοιπόν, πως στις συνειδήσεις των Δυτικών το Σινά είχε καταγραφεί ως ίδρυμα της Αγίας Αικατερίνης πολύ πριν πραγματοποιηθεί η επίσημη μετονομασία.³⁴ Την εντύπωση αυτή επιβεβαιώνει και ο Felix Fabri, που το 1484 σημειώνει ότι η Μονή είναι γνωστή στην Ανατολή ως Παναγία της Βάτου, ενώ οι ίδιοι (δηλαδή οι Δυτικοί) την ονομάζουν Αγία Αικατερίνη, μετά τη μεταφορά του λειψάνου της αγίας.³⁵ Επομένως, η επίσημη αλλαγή στην αφιέρωση της Μονής πρέπει να έγινε στο τέλος του 15ου ή τις αρχές του 16ου αιώνα.

Οι προσκυνητές του Σινά μας έδωσαν επίσης ενδιαφέρουσες περιγραφές για τη Μονή και για τα προσκυνηματικά ενθουσιάζματα που έπαιρναν μαζί τους φεύγοντας.³⁶ Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η μαρτυρία του Γερμανού μοναχού Thietmar, ο οποίος το 1217 επισκέφθηκε το Σινά και μας άφησε μια αναλυτική περιγραφή της Μονής.³⁷ Αναφέρει μεταξύ άλλων την παρουσία Ελλήνων και Σύρων μοναχών, τον τρόπο διαβίωσής τους και τη διοίκηση της Μονής. Περιγράφει επίσης τον τρόπο προ-

Εικ. 2.4. Δέηση με τον αρχάγγελο Μιχαήλ, τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο και τον αρχάγγελο Γαβριήλ, τέλη 13ου αιώνα. Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά, Αίγυπτος. Φωτογραφίες: Νικόλαος Κοντός, Bruce White

Fig. 2.4. Deesis with the archangel Michael, the apostles Peter and Paul and the archangel Gabriel, late 13th century. The Holy Monastery of Saint Catherine, Sinai, Egypt. Photo: Nikolaos Kontos, Bruce White

σκύνησης της Βάτου από τους επισκέπτες οι οποίοι, ακολουθώντας τις εντολές που έλαβε ο Μωσής, έβγαζαν τα υποδήματα τους, όπως συμβαίνει και μέχρι τις μέρες μας.

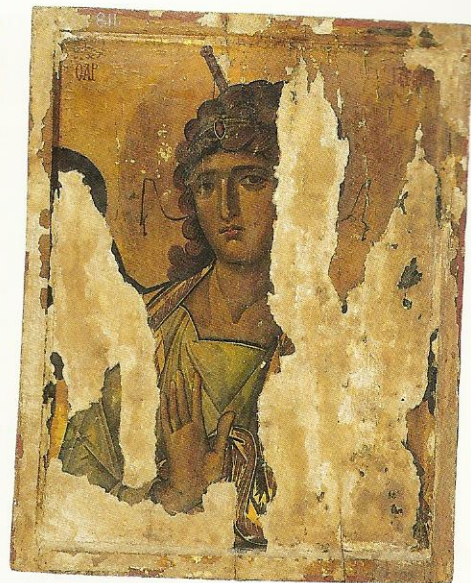
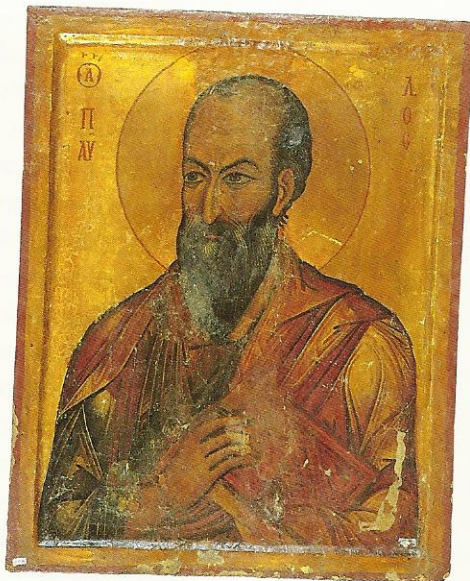
Ως προσκυνηματικά ενθυμήματα ο Thietmar αναφέρει, εκτός από κομμάτια της Βάτου –που είχε ήδη μοιραστεί ανάμεσα στους χριστιανούς–, πέτρες από το ίδιο σημείο που με θαυματοουργικό τρόπο διατηρούσαν στην επιφάνειά τους το αποτύπωμα της Βάτου και είχαν θεραπευτικές ιδιότητες και, τέλος, φιαλίδια με το θαυματοργό μύρο που ανάβλυζε από το σκήνωμα της αγίας Αικατερίνης. Η πίστη στις θαυματοργές ιδιότητες του μύρου αυτού επιβεβαιώνεται από πολυάριθμες μεσαιωνικές πηγές αλλά και από το γεγονός ότι φιαλίδια με μύρο της αγίας Αικατερίνης συμπεριλαμβάνονται συχνά σε καταγραφές λειψάνων που κατέχαν δυτικά μοναστήρια.³⁸ Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε φιαλίδιο από γυαλί ή μόλυβδο, το οποίο να φέρει εικονογραφία σχετική με την αγία Αικατερίνη. Επομένως, από τα γνωστά δεδομένα, δεν μπορεί κανείς να μιλήσει για την ανάπτυξη μιας τοπικής παραγωγής προσκυνηματικών φιαλιδίων που θα απευθυνόταν ειδικά στους επισκέπτες της Αγίας Αικατερίνης, όπως φερ' ειπείν συνέβαινε με τα σύγχρονα μολύβδινα κουτρούβια του Αγίου Δημητρίου στην Θεσσαλονίκη.³⁹ Είναι πιθανόν, τα φιαλίδια που χρησιμοποιούσαν στο Σινά να είχαν μια ουδέτερη εικονογραφία, όπως συμβαίνει με πολυάριθμα μολύβδινα παραδείγματα που έχουν βρεθεί μαζί με τις μήτρες τους στις ανασκαφές της Άκρας. Διακοσμούνται με φυτικό, γεωμετρικό και σταυρικό διάκοσμο και, όπως υποθέτουν οι μελετητές τους, τα «απρόσωπα» αυτά φιαλίδια δεν απευθύνονταν σε συγκεκριμένο προσκύνημα, αλλά αντίθετα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για περιουλογή μύρου ή αγιάσματος από κάθε ιερό τόπο, ανάμεσά τους και το Σινά.⁴⁰

Η παράδοση της μυροβλησίας από το σκήνωμα της αγίας Αικατερίνης συνεχίστηκε και τον 14ο αιώνα, παρ' ότι τα λείψανα που φυλάσσονταν στο Σινά είχαν λιγοστέψει. Έτσι, αν και ο Thietmar περιγράφει με σαφήνεια ότι το 1217 είδε ολόκληρο το σώμα της αγίας που κολυμπούσε στο μύρο, έναν αιώνα μετά, το 1331, ο Αντώνιος της Κρεμόνας είδε στη λάρνακα μόνο μέρος του σκηνώματος, αλλά το μύρο εξακολουθούσε να αναβλύζει.⁴¹ Την ίδια εικόνα μας προσφέρει και ο Τοσκανός προσκυνητής του 1384, Lionardo Frescobaldi, που αναφέρει μάλιστα και την ανάβλυση αγιάσματος από το παρεκκλήσι της Βάτου.⁴² Αντιθέτως, τον 15ο αιώνα ο Anselme

Adorno (1470-71) δεν αναφέρει το μύρο, αλλά περιγράφει πώς οι μοναχοί ακουμπούσαν στα λείψανα της αγίας ένα μεταξωτό ύφασμα, το οποίο εν συνεχεία μοίραζαν στους προσκυνητές.⁴³ Την αλλαγή στις προσκυνηματικές πρακτικές και την απουσία πλέον της μυροβλησίας επιβεβαιώνει λίγα χρόνια αργότερα, το 1484, ο Felix Fabri. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, οι προσκυνητές ακουμπούσαν πάνω στα λείψανα κομμάτια ύφασμα που στη συνέχεια βουτούσαν στο λάδι των κανδηλιών του παρεκκλησίου της Βάτου. Ο ίδιος προσκυνητής μετέφερε μάλιστα κοσμήματα συνταξιδιωτών και φίλων του, τα οποία ακούμπησε πάνω στο λείψανο προκειμένου να μεταφέρει μέσω αυτών την ευλογία της αγίας στους ιδιοκτήτες τους.⁴⁴

Η ιστορική πορεία της Μονής και η εξέλιξη του προσκυνήματος, όπως συνοπτικά διαγράφηκαν πιο πάνω, αντανακλώνεται και στα έργα που παρουσιάζονται στο Μουσείο Μπενάκη. Οι δύο πρωιμότερες εικόνες της έκθεσης είναι ψηφιδωτές κι εκπροσωπούν μία από τις πολυτελέστερες μορφές φορητών εικόνων (αρ. κατ. 1-2). Η παραγωγή τους συνδέεται με εργαστήρια μεγάλου μητροπολιτικού κέντρου, πιθανώς της Κωνσταντινούπολης, ακόμη και αν είναι θεμιτό να υποθέσει κανείς ότι δεν κατασκευάστηκαν στην ίδια τη βασιλεύουσα.

Η περίπτωση της Βρεφοκρατούσας (αρ. κατ. 2) είναι πιο ιδιαίτερη. Αφενός, αποτελεί ένα *unicum* ανάμεσα στις σωζόμενες βυζαντινές ψηφιδωτές εικόνες, χάρη στον τάπητα από συνεχόμενα μετάλλια που καλύπτει το βάθος πίσω από τις μορφές. Το στοιχείο αυτό, που αποτελεί αναμφίβολα μίμηση αντίστοιχων εικόνων από σμάλτο, δίνει στην εικόνα έναν σπάνιο διακοσμητικό χαρακτήρα. Αφ' ετέρου, η χρονολόγηση του έργου έχει διχάσει τους μελετητές. Οι Σωτηρίου και ο Otto Demus θεώρησαν αυτή την ψηφιδωτή εικόνα δημιουργία του 12ου αιώνα, ενώ ο Kurt Weitzmann και ο Edmund Ryder την τοποθετούν στις αρχές του 13ου. Διακοσμητικές λεπτομέρειες στους φωτοστέφανους και στο πλαίσιο της εικόνας, καθώς και τα φυτικά θέματα του βάθους απαντούν σε έργα του 12ου, αλλά το πλούσιο ζωγραφικό πλάσιμο των προσώπων προαναγγέλλει τις εξελίξεις του 13ου αιώνα. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να σημειωθεί, ότι η χρονολόγηση της εικόνας στον 13ο, όταν το βυζαντινό κράτος είχε καταλυθεί, θέτει το πρόβλημα του τόπου και του περιβάλλοντος παραγωγής της.

Εικ. 2.5. Δέηση με τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο και τον αρχάγγελο Γαβριήλ, μέσα 13ου αιώνα. Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά, Αίγυπτος. Φωτογραφίες: Σπύρος Παναγιωτόπουλος

Fig. 2.5. Deesis with the apostles Peter and Paul and the archangel Gabriel, mid-13th century. The Holy Monastery of Saint Catherine, Sinai, Egypt. Photo: Spyros Panayiotopoulos

Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν αυτή η μεγαλοπρεπής ψηφιδωτή εικόνα κατασκευάστηκε εξ αρχής για να αφιερωθεί στη Μονή Σινά. Έχουμε όμως την πληροφορία ότι βρισκόταν εκεί, τουλάχιστον από το 1349, όταν την είδε και τη μνημόνευσε ο Ιταλός προσκυνητής Niccolò da Roggibonsi.⁴⁵ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, μπαίνοντας στο νάρθηκα του καθολικού, αντίκρισε κλειστές τις μεσαίες, ιουστινιάνειες ξυλόγλυπτες θύρες προς τον κυρίως ναό (εικ. 2.2). Πάνω τους είδε μια ψηφιδωτή Παναγία Βρεφοκρατούσα, την οποία πλαισίωσαν η αγία Αικατερίνη και ο Μωυσής. Στη θέση αυτή δεν υπάρχουν ίχνη εντοίχιου ψηφιδωτού και στη Μονή δεν σώζεται άλλη ψηφιδωτή εικόνα Βρεφοκρατούσας. Επομένως, η μαρτυρία του Niccolò επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η ψηφιδωτή Βρεφοκρατούσα που είδε, είναι η εικόνα που μας ενδιαφέρει. Εφόσον η ταύτιση ευσταθεί, η περιγραφή του Niccolò μάς γνωστοποιεί πως στα μέσα του 14ου αιώνα οι Σιναίτες είχαν σε τέτοια εκτίμηση την ψηφιδωτή εικόνα, ώστε να την αναρτήσουν σε αυτή την εξαιρετικά τιμητική θέση, όπου υποδεχό-

ταν ουσιαστικά τους προσκυνητές στο καθολικό. Συγχρόνως, η τοποθέτηση της αγίας Αικατερίνης και του Μωυσή ως δορυφόρων της Παναγίας υπογράμμισε τα τρία βασικά τιμώμενα ιερά πρόσωπα της Μονής που αποτελούσαν και τους λόγους πραγματοποίησης του προσκυνήματος (εικ. 2.3).⁴⁶

Δεν μπορεί να πει κανείς αν η αγία Αικατερίνη που είδε ο Niccolò δίπλα στην ψηφιδωτή Βρεφοκρατούσα μπορεί να ταυτιστεί με τη βιογραφική εικόνα της αγίας που παρουσιάζεται στην έκθεση (αρ. κατ. 4). Περισσότερο αναμενόμενη θα ήταν ίσως η τοποθέτηση της βιογραφικής εικόνας δίπλα στον τάφο της αγίας Αικατερίνης. Εκεί θα ήταν πιο εύκολα ορατά τα επιμέρους επεισόδια και θα υπενθύμιζε στους προσκυνητές του λειψάνου τον θαυμαστό βίο της αγίας. Ανάλογη τοποθέτηση βιογραφικών εικόνων κοντά στους ιερούς τάφους εντοπίζεται και σε άλλα προσκυνήματα, της Δύσης τουλάχιστον.⁴⁷ Ως προς τη θέση και τη χρήση των βιογραφικών εικόνων στο Σινά, όπου έχουν σωθεί και τα περισσότερα και πρωιμότερα βυζαντινά παραδείγματα (αρ. κατ. 4-5), διαθέτουμε μόνο μία πλη-

ροφορία. Ο ίδιος, αναλυτικός στις περιγραφές του προσκυνη-
τής του 14ου αιώνα, Niccolò da Poggibonsi, περιγράφοντας
την επίσκεψή του στο παρεκκλήσιο του Μωυσή στην Αγία
Κορυφή αναφέρει την παρουσία εικόνας του Μωυσή με σκη-
νές από το βίο του.⁴⁸ Και στην περίπτωση αυτή η βιογραφική
εικόνα σηματοδοτεί τον ιερό χώρο και συγχρόνως περιγράφει
εικαστικά το βίο του τιμώμενου προσώπου του προσκυνήμα-
τος. Με άλλα λόγια, οι σκηνές της εικόνας υπενθυμίζουν στον
προσκυνητή το λόγο της παρουσίας του στον ιερό χώρο. Δεν
αποκλείεται η εικόνα που είδε ο προσκυνητής στην Αγία
Κορυφή να ταυτίζεται με τη μνημειακή βιογραφική εικόνα του
Μωυσή που έχει δημοσιευτεί από την Ντούλα Μουρίκη, τη
μοναδική γνωστή σήμερα βιογραφική εικόνα του προφήτη-
προστάτη του Σινά (εικ. 2.1).⁴⁹

Ιδιαίτερη σημασία έχει η εξαιρετικής ποιότητας αγία Θεο-
δοσία (αρ. κατ. 3). Αυτή η μικρή εικόνα έχει εύλογα θεωρηθεί
έργο της Κωνσταντινούπολης, που ήταν και το κέντρο λατρεί-
ας της αγίας και τεκμηριώνει τους καλλιτεχνικούς δεσμούς της
Μονής Σινά με την πρωτεύουσα του Βυζαντίου, δεσμοί οι
οποίοι διακόπηκαν βίαια με την κατάληψη του Βυζαντίου από
τους σταυροφόρους το 1204.

Από την αμέσως επόμενη περίοδο, ο κύριος όγκος των εικό-
νων που φυλάσσεται στη Μονή αντιπροσωπεύει την καλλιτε-
χνική παραγωγή των εργαστηρίων που δραστηριοποιούνται
στην ανατολική Μεσόγειο υπό τους σταυροφόρους. Η παρου-
σία τους στη Μονή αντανακλά τις ιστορικές συνθήκες που επι-
κράτησαν την περίοδο αυτή στην ανατολική Μεσόγειο και επη-
ρέασαν το ίδιο το Σινά, όπως περιγράφησαν πιο πάνω. Στην
έκθεση, οι σταυροφορικές εικόνες αποτελούν τη μεγαλύτερη
και πιο συνεκτική ομάδα (αρ. κατ. 6-23). Στα χαρακτηριστικά
αυτής της ομάδας έργων που έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τους
μελετητές, θα αναφερθεί το ειδικό εισαγωγικό σημείωμα του
Τίτου Παπαμαστοράκη που ακολουθεί. Εκτός όμως από εικό-
νες που συνδέονται με τα μεγάλα σταυροφορικά κέντρα της
Παλαιστίνης όπως η Άκρα, η Μονή δεχόταν εικόνες από την
ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Στην έκθεση
παρουσιάζονται εικόνες και ένα χειρόγραφο που εκπροσωπούν
την τοπική παραγωγή άλλων λατινοκρατούμενων περιοχών,
όπως η Κύπρος και η Συρία (αρ. κατ. 24-28). Στα έργα αυτά
διακρίνονται τα χαρακτηριστικά της σταυροφορικής τέχνης,

Εικ. 2.6. Τμήμα εικόνας με τον απόστολο Πέτρο
και τον ευαγγελιστή Ιωάννη, πρώτο μισό 14ου αιώνα.
Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά, Αίγυπτος.
Φωτογραφία: Σπύρος Παναγιωτόπουλος

*Fig. 2.6. Fragment of an icon with the apostle Peter
and St John the Evangelist, first half of the 14th century.
The Holy Monastery of Saint Catherine, Sinai, Egypt.
Photo: Spyros Panayiotopoulos*

εκφρασμένα όμως μέσα από τοπικά καλλιτεχνικά ιδιώματα (αρ. κατ. 26). Πιο ώριμη αφομοίωση και συνύπαρξη δυτικών και βυζαντινών στοιχείων μαρτυρούν δύο εικόνες λίγο μεταγενέστερες, του 14ου αιώνα, οι οποίες έχουν εκτελεστεί σε περιβάλλον μεικτό, πιθανότατα στην Κύπρο, όπου οι ιστορικές συνθήκες ευνοούσαν την ανάπτυξη ανάλογων τάσεων⁵⁰ και όπου έχουν εντοπιστεί κοντινά παράλληλα (αρ. κατ. 27-28).⁵¹

Διαφορετικού ύφους και καλλιτεχνικής ποιότητας είναι η εντυπωσιακή εικόνα του αρχαγγέλου Γαβριήλ που προέρχεται από σύνολο Δέησης (αρ. κατ. 29). Στη Μονή διατηρείται σε εξίσου άριστη κατάσταση ο πάριός του Μιχαήλ, ενώ από το ίδιο πιθανότατα σύνολο προέρχονται δύο εικόνες με τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, όμοιων διαστάσεων και καλλιτεχνικού ύφους (εικ. 2.4).⁵² Οι εικόνες αυτές εντάσσονται σε μια σειρά συνόλων Δέησης που εκτελέστηκαν για τη Μονή, στη διάρκεια του 13ου αιώνα. Πρέπει να φιλοτεχνήθηκαν στο ίδιο το Σινά, γιατί παρουσιάζουν στενές ομοιότητες με πρωιμότερα έργα που φυλάσσονται εκεί (εικ. 2.5).⁵³ Οι εικόνες αυτές αποκαλύπτουν πώς οι καλλιτέχνες που μετακαλούνταν για να εργαστούν στη Μονή, ενσωμάτωναν στο έργο τους τον πλούτο της παράδοσης που συναντούσαν εκεί. Αν το σύνολο Δέησης από το οποίο προέρχεται ο Γαβριήλ προοριζόταν για τέμπλο, οι εντυπωσιακές διαστάσεις του υποδεικνύουν ως πιθανότερη θέση το τέμπλο του καθολικού της Μονής. Ακόμη και σήμερα οι τέσσερις εικόνες είναι αναρτημένες στο καθολικό, εκατέρωθεν του τέμπλου. Οι Πέτρος και Μιχαήλ στον βόρειο τοίχο, απέναντι στους Παύλο και Γαβριήλ, στον νότιο.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο στο σύνολο του Γαβριήλ είναι ο συνδυασμός της βυζαντινής παράδοσης με ιταλικά στοιχεία σε μια ιδιαίτερα γόνιμη συνύπαρξη, εκτελεσμένη από χέρι πολύ ικανού καλλιτέχνη. Ανάλογα χαρακτηριστικά έχουν εντοπιστεί σε μια σειρά άλλων εικόνων του 13ου αιώνα, με μεικτό ιταλοβυζαντινό χαρακτήρα, όπως οι περίφημες Παναγίες Kahn και Mellon στη National Gallery της Washington.⁵⁴ Η περίπτωση όμως των εικόνων της Δέησης που εξετάζουμε παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον γιατί, σε αντίθεση με τα έργα εκείνα, είναι γνωστός ο τόπος κατασκευής και το περιβάλλον χρήσης τους. Η υψηλή ποιότητα, ο ακαδημαϊκός

χαρακτήρας και τα μεικτά χαρακτηριστικά των εικόνων αυτών, που διαφοροποιούνται από τα σύγχρονα σταυροφορικά έργα, θέτουν το πρόβλημα του περιβάλλοντος και της παιδείας που είχε λάβει ο ταλαντούχος ζωγράφος. Οι υποψηφιότητες θα μπορούσε να είναι πολλές, από την Κύπρο έως την Κωνσταντινούπολη, περιοχές με τις οποίες το Σινά διατηρούσε πολλαπλούς δεσμούς. Στο πλαίσιο αυτών των δεσμών αξίζει ίσως να σημειωθεί η παρουσία μιας ισχυρής προσωπικότητας από το Σινά, στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 13ου αιώνα, όταν πρέπει να εκτελέστηκαν οι εικόνες που μας απασχολούν. Πρόκειται για τον γνωστό πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανάσιο Β', ο οποίος ήταν Σιναΐτης μοναχός. Από το 1276 διέμενε στην Πόλη, αλλά το γεγονός ότι κατά πάσα πιθανότητα τελείωσε τη ζωή του στο σιναϊτικό μετόχι της Κρήτης μαρτυρεί ότι διατήρησε σχέσεις με το Σινά.⁵⁵

Τέλος, έργα από τον 14ο έως τις αρχές του 15ου αιώνα αντιπροσωπεύουν την παλαιολόγια τέχνη και τεκμηριώνουν την ανανεωμένη επικοινωνία του Σινά με βυζαντινά κέντρα μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα τετραευάγγελο που φιλοτεχνήθηκε το 1346 για ένα μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας, τον Ισαάκιο Παλαιολόγο Ασάν (αρ. κατ. 36). Το χειρόγραφο είναι κωνσταντινουπολίτικο και παρ' ότι δεν γνωρίζουμε ακριβώς πώς βρέθηκε στο Σινά, με την τέχνη του συνδέονται αρκετές εικόνες που φυλάσσονται στη Μονή (αρ. κατ. 37-38). Οι αναλογίες των μορφών και ο μικρογραφικός τρόπος απόδοσής τους, ακόμη και οι μικρές διαστάσεις των περισσότερων εικόνων συνδέουν στενά την παραγωγή τους με εργαστήρια που πιθανώς φιλοτεχνούσαν συγχρόνως και χειρόγραφα (εικ. 2.6). Εκφράζουν ένα καλλιτεχνικό ρεύμα των μέσων και του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα που αναπαράγει χωρίς καινοτομίες πρότυπα κορυφαίων έργων του πρώτου μισού του αιώνα, όπως τα ψηφιδωτά και οι τοιχογραφίες της περίφημης Μονής της Χώρας. Την έκθεση ολοκληρώνει η μικρή αλλά αριστουργηματική εικόνα της Παναγίας στον τύπο της Πελαγονήτισσας (αρ. κατ. 40). Η έντονη σχέση των δύο προσώπων και η μελετημένη αντίθεση στη στάση και τη συναισθηματική τους φόρτιση εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο τις αναζητήσεις και τον ανθρωπισμό της όψιμης παλαιολόγιας ζωγραφικής.